

MEZEY BARNA

Munkáltatási modellek a reformkor büntetés-végrehajtásában

1. A munka a fogházjavító mozgalom gondolatrendszerében

A 19. század harmincas éveiben zászlót bontott fogházjavító mozgalom¹ eszmekörében, jóllehet messze nem olyan súllyal, mint a tömlőcarchitektúrára, a börtönrendszerekre, az elkülönítésre vonatkozó nézetek, de meglehetősen állandósággal jelen volt már a munkáltatás. A magyarországi börtönügy elméleti alapvetéséhez hozzátartozik az a tény, hogy a 18. században a szabadságvesztés-büntetésnek gyakorlata volt, elmélete annál kevésbé. A szabadság értékének hiánya még a tudományos gondolkodást is megbéklyózta, s ha fel is bukkant néhány munkában a börtön (mint a valóságban létező, igaz főként a nemtelenekre alkalmazott szankciónem), nem képezte integráns részét a büntetés-végrehajtás elméletének. Ezen nem változtatott a Domus Correctoria megnyitása sem; a szegénységgel kapcsolatos – főként rendészeti irányultságú – gondolkodás nem lépte át a dologházakra vonatkozó politialis elképzelések határait.

A nagy áttörés a reformkorban következett be. Jellemzően nem szakmai, hanem politikai kérdésként bukkant fel a tömlőc a magyar közbeszédben. A magyar liberálisok a tömlőcöt a régi rend egyik meghatározó szimbólumaként kezelték, s annak eltörlését, illetve megjavítását politikai jelszóként tüzték zászlajukra.² Így azután a börtönről mint intézményről, illetve mint szankcióról való gondolkodás erős politikai felhanggal, a politikai zóna termékeként került a társadalom elé. Ez azonban nem vont le semmit a „fogházjavítók” törekvéseinek nemességéből, s a polémia nem volt kevésbé szakmai a nyugat-európai vitáknál.

Mint ismeretes, hazánkban a börtönügyi szakirodalom két irányban bontakozott ki. Néhány mű a nyugat-európai és észak-amerikai börtönrendszerek és fegyházak tanulmányozásából eredő tapasztalatokat szűrte le (többek között Bölöni Farkas Sándor, Gorove István, Szemere Bertalan és Tóth Lőrinc kezdeti munkái). Ezek az írások azonban a tünetek jelzésén alig jutottak túl. Amikor szerzőik szembesültek a modern börtönkoncepciók és gyakorlat ismeretében a magyar viszonyokkal, alig voltak képesek többet adni, mint az elrettentő kép reprodukcióját. Miután a hazai fogházjavítóknak pozitív tapasztalatok nem állottak a rendelkezésükre, ezeknek a munkáknak a jelentős része kritikai-feltárási jellegű volt. Munkáikban nagyobb részt foglaltak el a feudális állapotok ab-

¹ MEZEY Barna: *A polgári börtönügyi tudományosság a XIX–XX. század Magyarorszáján*. Bódiné Beliznai Kinga–Mezey Barna (szerk.): *A magyar börtönügy kutatásának alapjai*. Budapest, 2000, ELTE Állam- és Jogtudományi Kara (Jogtörténeti Értekezések 20.). 16. p.

² MEZEY Barna: *A tömlőc, mint politikai szimbólum a reformkorban*. Mezey Barna (szerk.): *Jogi kultúrák, processzusok, rituálék és szimbólumok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2006. 219. p.

rázolásai, mint az új koncepciók kifejtése. De hiszen logikus ez: az új kiépítését meg kell előznie a régi kritikájának.

Azok ellenben, akik a reformmozgalom politikai áramlataihoz kapcsolódva, a liberalizmus felől szemlélték a problémát, messzebbre jutottak. Balla Károly, Eötvös József, Lukács Móric s később Szemere már megoldásokat kerestek, kivezető utak után kutattak. Ők egy másfajta nehézséggel találták szemközt magukat: szinte mérhetetlen gazdasági és politikai gátak álltak a börtönjavítás kibontakozásának útjában. Talán ezért is jellemző, hogy a kérdés körül fölerősödő polémiában látványosan kettévált a szakmai és az eszmei vita. A gazdasági feltételek hiányára döbbsent újítók gyakran választották a könnyebb utat: szabadon fejtették ki elméleteiket a büntetésről és a börtönről, s igyekeztek nem tudomásul venni a lehetőségek korlátait. A szakmunkák a reformkor parttalan lelkesedésében, töretlen optimizmusában születtek. A fogházjavító mozgalom mindent tagadott, ami a feudális tömlöcügyet jellemezte. Vadonatújat követelt minden kérdésben. „*Mivel az akkori viszonyokat az emberi méltóság szempontjából tűrhetetlennek látták, sok vonatkozásban tabula rasa-t akartak*” – jellemezte a reformkori liberálisokat Szekfű Gyula.³ A fogházjavítókra még jellemzőbben vonatkozik ez a tétel: nem kötötte (nem köthette) meg a szellemi szárnyalást semmi; a már meglévőt megsemmisítendőnek, a vágyottat alapoktól építkezendőnek ítélték.

„*A' tömlöczök javítása jó és kívánatos, így szólnak bizonyára sokan azon úri emberek közül, kikből talán, ha szökönyvökből e' szócskát de elvehetnéd, még jó polgárokat csinálnál, de nem idején van, hazánk ily jobbításokra még meg nem érett, 's balgatagság épen itt kezdeni, holott még mások vagnak, az oskolák például, 's utak, 's mindenek [...] Ne hallgassunk ezekre 's mi jó, bár mi légyen az, alapítsuk, alkossuk, terjesztjük: a kezdésnek legjobb módja valamit kezdeni, s termékenyebb e földön nincsen semmi mint a' jó, melly egyszer behozva, ezer következtetést szül, 's ha nem rendszeres úton is, végre oda vezet, hová érni akarunk – a' jobbhoz.*”⁴ Ez a programnyilatkozatnak is beillő eötvösi felhívás mintegy keretet adott a tömlöcök megjavítására irányuló törekvéseknek.

Ekkor már egy jelentős különbséget regisztrálhatunk a börtönügyben a századelőhöz képest. Éspedig az amerikai javító rendszer próbájának és első kísérleteinek lezajlását, ami a magyar fogházjavítók számára a börtönjobbítás egész katalógusát tárta fel. Az amerikai börtönügy kiteljesítette a Howard által megkezdett átalakítás nagy munkáját. Az amerikai szakemberek számba vették a filantróp börtönrezsím követelményeit, kiegészítették különböző architektúrális tervekkel, kimunkálták a magányrendszer és a hallgatórendszer konstrukcióját, s a húszas évek próbálkozásainak elemzését is elvégezve, az európai hozzáértők (köztük a magyar fogházjavítók) kezébe adták már a végrehajtási szisztémák első tudományos értékelését is.

A börtönügy kérdését a fogházjavítók Magyarországon így majdnem tisztán elméleti oldalról közelítették meg: eszmék és nyugati modellek alapján vázolták fel elképzeléseiket, korlátoktól mentesen gondolhatták ki a tökéletes modellt. Nem átalakítani, hanem teremteni akartak. Politikusok voltak, reformerek, társadalmi gondolkodók, nem pedig tömlöcfelügyelők, rendőrök, kapitányok, bűnügyi szakemberek. Ez segített abban, hogy magyar talajba plántálják a nyugati eszméket. A szerzők kisebb-nagyobb tapasztalatai-

³ Vö. SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest, 1934. 120–142. p.

⁴ EÖTVÖS József: *Vélemény a fogházjavítás ügyében. Ns. Borsod Vármegye' ebbéli küldöttségéhez*. Pest, kiadja Heckenast Gusztáv 1838. 6. p.

kat összekapcsolták a „nyugati” modellek ismertetésével, apróbb javaslatokat téve a hazai végrehajtás mikéntjére. A szakmai vitában lényegében csak a hallgatósizisztéma és a magánrezsím hazai hívei törtek lándzsát – külhoni munkák ellenérveit ismételve. Ennek ellenére e mozgalom eredménye lett jó néhány új elv meggyökereztetése hazánkban, a szabadságvesztés-büntetés megtisztítása a dehonesztáló hatásoktól, a börtönfunkciók szétválasztása, a rezsimek megismertetése, a fogvatartottak bizonyos osztályozása, a rabjogok korlátozott tárgyalása. A fogházjavítók állást foglaltak a rabsegélyezés mellett, s új, egészséges börtönök építéséért szálltak síkra, a legmodernebb megoldások és a börtönügy legújabb eredményeinek figyelembevételével. S végül általánossá lett a munkáltatás elfogadása és a munkára kötelezés elve.

Fontos szerepet játszik a reformkori fogházjavítók megfontolásaiban a *munkáltatás szerepe a szabadlábúra helyezés utáni időkre nézve*. „*S tegyük fel most, hogy a' szabaddult hosszú büntetést szenvedvén, dolgozni elfelejtett, vagy épen minden munkára tehetelenné vált (mi botozás által igen könnyen megtörténhetik)*” [...] *valyon reménylhetjük, hogy a' szükségétől szorongatva, becsületes fog maradni, reménylhetjük é főkép, ha a' második okra figyelünk s meggondoljuk: Hogy mind azon indító okok, melyek a' közönséges embert az erény' ösvényén fenntartják, a' tömlöcöztetetre nézve, hatásokat elvesztik [...]?*”⁵ A megközelítés, mely sokaknál fölbukkan e korban, a társadalomba visszaigazodó, megbotlott bűnelkövető szemszögéből kutatja a visszatérés esélyeit. A negyvenes évek reformere Magyarországon nem megjavított és megváltozott, reszocializált személyiségben gondolkodik, hanem egy alapvetően a deviáns magatartásához vezető társadalmi környezetbe visszalépő, ott veszélynek kitett, potenciális elkövetőt lát a büntetést letöltött rabban. Balla Károly e tételhez csatlakozva szorgalmazza a raboknak juttatott munkabért: „*a' raboknak munkadíjban részeltetésök koránt sem ő magokért történik; hanem mindenkor azért, hogy másoknak ne ártsanak, vagy is az egész köz társaságér*”.⁶ Eötvösnél is újra meg újra visszaköszön az az eszmefuttatás, mely a szabadulat olyan gonosztevéként ábrázolja, ki a tömlöcben éveket töltött el más gonoszok társaságában, s akit „*e' világhoz semmi sem köt, mint szükségei*”, melyek kielégítésének a legkézenfekvőbb útja a jogsértés („*veszélyes a kiszabadultat, mint koldúst vissza taszítani az életbe*”).⁷ Ezért azután a munkában olyan esélyt lát, mely gyengítheti a rossz hatásokat. Részben azért, hogy ha a börtönévei alatt végzett munka ellenértékének egy részét kézhez kaphatja, átmeneti védelmet lelhet a szükség és a kísértések ellenében. Részben pedig, ha hasznos munkára oktatták, akkor a társadalomba visszatérve, új ismereteivel becsületes úton is megélhetéshez juthat. Eötvös leteszi tehát a voksát a rabmunka bevételeinek megosztása mellett, melyből a rá eső részt a börtönviselt szabadulásakor kapná. Ugyanakkor elismeri azt is, hogy ez a rendszer még Amerikában sem igazán működik, hogy funkcionálhatna jól a nehezebb helyzetben lévő Európában!⁸ Balla pedig a munkára szoktatásra biztat, úgy látja, hogy az ösztönző jutalmazás segítségével állandó igény nevelhető ki a rabban a munkára, ami később hasznos lehet a szabadulást követően.⁹ (Ha a büntetését letöltött rab „*kiszabadulásának első pillanatában nem munkát keres, hanem azon gondolkodik miképp lehet munka nélkül élni, a hol a fejben ilyen gondolatok forognak, ott a láb már egyet lépett a bűn' ösvényén*” – fi-

⁵ EÖTVÖS: 1838. 10. p.

⁶ BALLA Károly: *Vélemény a' büntetismód javítása iránt*. Pesten, Trattner-Károlyi betűjével. 1841. 38. p.

⁷ EÖTVÖS: 1938. 41. p.

⁸ EÖTVÖS: 1938. 40. p.

⁹ BALLA: 1841. 40. p.

gyelmezett Szemere Bertalan.)¹⁰ Hegedűs a fenyítő dolgozóintézetek első törvényének tartja, hogy a fogoly, ki nem szakképzett, valamilyen mesterségre taníttassék.¹¹ A tanított munka azonban nem varázsszer. Világosan látja, hogy az elbocsátott, kézművészségben jártas, volt rabok rövid időn belül kemény összetűzésbe kerülnek majd a céhekkel, melyek saját jól felfogott érdekükből zárják majd kapuikat az új iparosok előtt. Ezt a problémát nem látja másként megoldhatónak, mint hogy állami segítséggel létre kell hozni a „kiszabadulók céhét”, mely így azonos esélyekkel lép a piacra.¹²

Eötvös József Howard klasszikus munkája alapján megkísérli definiálni a tömlöcjavítást. Ez szerinte nem más, mint: *„Megtartani tisztaság, rend, 's az által, hogy egy tömlöczbe nem szerfelett sok rab záratik, az egészségét, munkásság által biztosítani a' rabok' jövődjét, 's egyszersmind kisebbíteni a' tartási költséget; ez vala majd nem az, mit Howard, 's idejében azok, kik példáját követték, tömlöczjavítás alatt közönségesen értettek.”*¹³ Aligha érthető félre ez a meghatározás. Az egészség megőrzése és a „jövendő biztosítása” mellett egyenrangú, harmadik cél a *rabtartási költségek mérséklése*. Nem kicsinyelhetjük le ezt a szempontot, hiszen nyilvánvaló, hogy a tömlöcök korabeli állapotának feljavítása a kor szintjére, a szükséges korszerű beruházások elvégzése, s ehhez esetleg új börtönépületek emelése (kiegészülve a kor humanus megközelítése által befolyásolt rabtartási költségnövekménnyel) horribilis összeget mutattak a feudálisrendi adminisztráció vármegyei szakembereinek. (*„Tudom, hogy tökéletes poententarius tömlöczöt régi épületből majd nem lehetetlen építeni.”*)¹⁴ Áttekintve több vármegye idevágó közgyűlési és bizottmányi iratait, csak az az ígéret tette elfogadhatóvá a rabmunkáltatás fejlesztését, hogy az hosszabb távon a fenntartási költségek kiváltásával járhat. Eötvös indoklásában egyértelműen ennek szem előtt tartásával szavaz például az auburni hallgatórendszere, hiszen annak az *„épitési költségi csekélyebbek, a' rabok' szerzeménye pedig, melly nagy részint tartásukra fordítatik, nagyobb, már olcsósága végett ajánlhatóbb [...]”*¹⁵

A munka jellegének kiválasztását az egyes szerzők és szakemberek számára főként az határozta meg, hogy a magányrendszer vagy a hallgatórendszer mellett tették-e le a voksukat. Eredetileg a magányelzárás rendszere munka nélküli bezárást jelentett, de a kedvezőtlen eredmények (halandóság és az örülési statisztika romlása) arra indították a börtönügy szakértőit, hogy a magányelzárásban is biztosítsanak foglalatosságot a fogvatartottaknak. De amíg a magányrendszerhez olyan munkafajtákat kellett meghonosítani, melyek egyedül is végezhetőek voltak, az auburni rendszerben a közös nappali dolog szervezése lehetővé tette akár az üzemi típusú munkáltatást is. *„Az auburni rendszer szerint, mellyben a' munka nagyrészt gyári, egy rabból hasznos munkás válhassék, sokkal több idő szükséges, mint a' philadelphiainál, hol a' rabok nagy része egyszerű fonásra használható.”*¹⁶ (Erre az igazságra rácafoltt a gyakorlat, mikor is a fő közös munka is a szövés-fonás lett Európa legtöbb intézetében.) A börtönökkel közvetlenül foglalko-

¹⁰ SZEMERE Bertalan: *A büntetésről 's különösebben a halálbüntetésről*, Budán A' Magyar kir. Egyetem' betűjével. (Törvénytudományi pályamunkák. Kiadja a Magyar Tudós Társaság). 1841. 94. p.

¹¹ HEGEDŰS Sándor: *Nemes Vas vármegyének Szombathelyen ujan épített börtönei 's abban fellálított javító intézet' története kezdetétől tőkélletes kifejléséig, jelen állapotjával együtt*. Nyomatott Reichard Károly betűjével. Kőszeg, 1841. 36. p.

¹² BALLA: 1841. 63. p.

¹³ EÖTVÖS: 1938. 17. p.

¹⁴ EÖTVÖS: 1938. 28. p.

¹⁵ EÖTVÖS: 1938. 26. p.

¹⁶ EÖTVÖS: 1938. 27. p.

zó Pest vármegyei kapitány gyakorlatiassága látványosan praktikusabb eredményeket prezentál, mint a tudós szakmaművelőké. Ő a tömlöcök hétköznapijait is ismerve ajánlja a csizmadia-, cipő-, sapkaművességet, szabó, kefekötő mesterséget, hársszékek készítését, szövést és fonást. Olyan foglalatosságokat, melyeket elkülönítve is lehet üzni, melyek nem járnak nagy zajjal és piszokkal. (Balla nem zárta ki a tömlőben úzhető, egyedi munka végzését sem egy esetleges, már meglévő szakképzettség nyomán.) Mindebből következik, hogy magától értetődőnek tartja a mesterségek oktatását, tanító műhelyek üzemeltetését.¹⁷ Hegedűs Sándor szisztematikusan gyűjtötte egybe a tömlőcbéli munkavégzéssel szembeni követelményeket. Értelemszerűen hasznot hajtónak kell lennie, hiszen egyik fő célja a rabtartási költségek enyhítése és a dolgozó rab jutalmazása. Egyszerű, könnyen tanulható legyen, hiszen a különféle, rövidebb-hosszabb időtartamra beutalt raboknak sokszor sem ideje nincsen a tanulásra, sem „elmebeli tehetségük” nem elegendő bonyolult munkafolyamatok elsajátításához. A fogvatartottak egészsége okán, arra káros munkákat az intézetekben alkalmazni nem lehet. A csekély befektethető összeg tekintetéből pedig az árunak könnyen és gyorsan eladhatónak kell lennie. (Ilyenek voltak Hegedűs szerint a negyvenes évek Magyarországon a pokróc, a kenderszövet, a szűrposztó.)¹⁸

A korszak ismerte és használta a nyilvános- vagy közmunkát is, melyet azonban alig lehet leválasztani a tömlőről, hiszen a közmunkára ítélteteket a tömlőcökben őrizték, s onnan kísérték is ki őket munkára. A szerzők többnyire tudomásul vették ezt a büntetési nemet, ám Szemere Bertalan, a magyar büntetési rendszer kritikusa kiméletlenül ostorozta a közmunkát. *„A gyalázat, ami ezzel jár, hasonlíthatatlanul többet ront az emberen, mint javíthat a dolog, mihez szoktat. Becsület vagy szemérem nélkül nincs erkölcs, azokat, kiben elfojtottuk, azt már bűnössé tettük [...] Utzáinkon nemcsak munkában látni rabokat, de alávaló barmok s dühös vadállatokként béklyóban és lánczokban, melyek' csörgése messze elhangzik, s elsárgult képpel, s megfeklett vászonöltözetenben, mi nehéz ínségre emlékeztet, – s mind amellet a jövők-menők észre sem vennék őket, ha káromlásait és szemtelen tréfáikat nem hallanák.”*¹⁹

A magányrendszerben megengedhető, hogy valaki saját döntése alapján henyéljen vagy dolgozzon – ez a többiek megfertőzését kizáró szerkezetből fakadóan édesmindegy. (Egészen addig, míg a munkának nem tulajdonítanak további funkciókat.) A hallgatószisztéma logikájából eredően kizárja a munkátlanságot, ott *munkakényszer* uralkodik.

A munkakényszer nem egyszerű rezsimkérdés volt. Balla Károly „míveltebb rabok-ról” szóló fejezete híven tükrözi a nemesek munkakényszer alóli felmentésének törekvését. Ahogyan a Pest megyei kapitány mondja, a munkakényszernek három célja van: az okozott károk megtérítése, a lelki és testi egészség fenntartása, s a rab kiszabadulása utáni minimális életfeltételek megteremtése. A nemes rabnál egyértelmű szerinte, hogy a kárt meg tudja vagyonából téríteni, így nincsen szüksége arra, hogy a tömlőben dolgozzon; a nemest olyan szinten alázná meg a kényszerített munka, hogy az egészsége éppen emiatt romolhat meg; s végül nincsen szükség a szabadulása utáni élethez sem mesterségre, sem munkajutalomra, hiszen vagyonából mindezt fedezni tudja. Ez a jellegzetesen rendi érvelés Balla szerint megalapozza a nemesi munkamentességet. A gon-

¹⁷ BALLA: 1841. 57–58. p.

¹⁸ HEGEDŰS Sándor: 1841. 33. p.

¹⁹ SZEMERE: 1941. 108. p.

dolatmenet szerint a munkának ez esetekben sem erkölcsi nemesítő, sem hasznos, sem nevelő jellege nincsen.²⁰

Eötvös akkor írt csupán a *munka és a megjobbulás* kapcsolatáról, amikor Beaumont és Tocqueville-t idézte, összefoglalva az amerikai büntetőrendszer hasznait. „Nagy a hihetősége annak, hogy munkásság 's engedelemhez szokva tömőcöztetésök által belőlök még jó polgárok válhatnak.” Beaumont és Tocqueville megállapítását nem nagy meggyőződéssel viszi tovább, megjegyezve, hogy „A' tömlőcz, a' mennyire általa nem csak büntetés, hanem még azon felül a' rabnak megjobbítása czéloztatik, egyszersmind nevelő intézet, 's azért bizonyára annyival czélt erőbb, mennyivel inkább alkalmaztathatik az egyes' lelki tulajdonihoz.”²¹ A fogházjavító reformer ezzel a (nevelőintézeti és tömlőcszempontokat egyesítő) kérdéssel úgy tűnik, nem tud mit kezdeni, mert elejti a pedagógiai fonalat, s többé nem is tér vissza hozzá. Olyan formában kanyarodik utóbb a munka és a jobbítás kapcsolatához, hogy megállapítja, a rab fő vigasztalása a munka, egy olyan lehetőség, mely lefoglalja, figyelmét leköti, melynek során lehetővé válik, hogy „rabláncok közt is szabad lehessen”. Ezért rögzíthető, hogy a munka „jobbulásának talpköve lehet”.²² Balla Károly továbbment ezen az úton. Ő a munkát, illetve a munkából folyó munkabért a javítás fő eszközének tartotta. Úgy vélte, ahhoz, hogy a büntetés célhoz érjen, „a' rabnak a' szenvedéshez kárpótlás vagy jutalom is kell, mely a jóhoz hajltsa, 's mintegy hozzá kösse”.²³ E célra önként kínálja magát a munkabér egy hányada, melyet ráadásul egybe lehet egyéb ösztönzésekkel is kapcsolni. Például – javasolja a megyei főkapitány – egy további lehetőség a keresményét esetlegesen halála esetére családjának felajánlani.²⁴ Hegedűs Sándor Vas vármegyei dogozóintézeti aligazgató a munkában a javítás lényegét látja. „Kit munkára, iparra szoktatunk: az nem könnyen vetemül henyeségre, tolvajságra.” Mert úgy véli, a munka rendre, engedelmeségre szorít, mértékletességre, pontosságra, precizításra tanít. A munkavégzés az egészség alapja, mert „minden henye gondolatok ellenszere”.²⁵

Az auburni vagy a pennsylvaniai rezsím közötti választás mondatja ki Eötvössel, hogy a munkát lényegében büntetésnek tekinti: „hazánkra nézve sokkal czélirányosabb, minthogy henyeléshez szokott pásztoraink, kik nagyrészt tömlőczjeinket töltik, a kényszerített munkában nagyobb büntetést találандanak, mint a' phialdelphiai magányban, melyet ha bár Isten' szabad ege alatt, régen megszoktak.”²⁶ Hegedűs Sándor megérősíti Eötvöst, mivel tapasztalatai szerint: „A' henyeléstől a' rab nem fél, hanem magában annak megetszik: úgy a' rendes, és órákra szabott munkától, mint valamely végheletlen kintől, tespedt természeténél fogva irtózik”.²⁷

A szakirodalom tanulsága szerint a munka a reformkori büntetés-végrehajtásban, a rabdolgoztató házak rezsímjében bizonyos értelemben sajátos cél és eszköz is egyszerre, de mégis legritkábban büntetés. Eötvös fogalmazta meg, hogy „soha sem kell elfelejtelnünk azt, hogy a' munka mindig csak segédeszköz 's soha nem czél, 's hogy bármi tőké-

²⁰ BALLA: 1841. 69. p.

²¹ EÖTVÖS: 1938. 24. p.

²² EÖTVÖS: 1938. 38–39. p.

²³ BALLA: 1841. 33. p.

²⁴ BALLA: 1841. 38. p.

²⁵ HEGEDŰS: 1841. 14. p.

²⁶ EÖTVÖS: 1838. 26. p.

²⁷ HEGEDŰS: 1841. 31. p.

letlen legyen is az, a' társaságra nézve mindig nagyobb hasznot fog hajtani, mintha mind azok, kiktől tökéletes munkát nem reménylhetünk – henyélnének".²⁸

A munkáltatás gondolata volt az egyik olyan terrén, melyben az elméleti elképzelések rendre összeütközésbe kerültek a gyakorlattal. S ugyanakkor a rabmunkáltatás kínálta az egyik legnagyobb esélyt a látványos eredmények elérésére, sőt az esetleges bevételek reményében a nemesi-rendi közigazgatás konzervatívabb gondolkodású képviselői is hajlottak a reformokra. A változások korántsem voltak országosak. Egyes megyékben korszerű börtönépületeket emeltek, melyek magukban foglalták a munkáltatás tereit és rezsimjét, máshol a tömlőc mellé külön dolgoztató házakat létesítettek. Megint más helyen a hagyományos közmunkáltatás mellett tették le a voksot. Előfordult a „rabközvetítés”, a magáncélokra kiadott rabok magánháznál történő vagy gazdaságbéli munkáltatása. A házi (értsd belső intézeti) munka mindenfelé természetes jelenség volt.

2. A rabmunkáltatás gyakorlata

A rendelkezésre álló adatok szerint Zala vármegye börtönében munkavégzés nem folyt (leszámítva az alkalmanként belső javítási, felújítási, szerelési és takarítási munkákra rendelt rabok tevékenységét). A belső rabmunkáltatást az újonnan épített tömlőcépület sem tette lehetővé, hiszen a tervezéskor a fogházépületben munkatermekkel nem számoltak. A vármegye a reformkorban klasszikus értelemben vett rabdolgoztató házat nem létesített. Vagyis a fogházépülethez rendelt műhelyépületet vagy a börtönben magában működő munkáltató helyeket nem hívtak életre. A tömlőc fogva tartó intézményként funkcionált, és csupán külső munkára szervezett rabokat foglalkoztattak közmunkán vagy magánházaknál.

Teljesen bevett gyakorlat volt a megyékben a rabok magánszemélyek rendelkezésére bocsátása. Zalában a helybeli lakosok kérésére a porkoláb engedélyezte a külső rabmunkát, s jelölte ki a kikísérendő rabot. Ebből a jogából azután konfliktusok is támadtak, mert – mint az a porkoláb ellen benyújtott panasz és lefolytatott vizsgálat alapján kiderült – személyiségétől függően olykor kedvezett egyeseknek, másoknak viszont rendre visszautasította kérését. Az 1794. évi vizsgálat²⁹ egyik információja volt, hogy a porkoláb a helybeliek kéréseit megtagadta vagy csak többszöri kérésre teljesítette. Ez különösen akkor vált irritálónak a lakosok számára, mikor kiderült, hogy ezenközben a női foglyok rendszeresen dolgoznak a porkoláb feleségénél, maga a porkoláb pedig rendre akár húsz rabot is dolgoztatott saját házánál, illetve gazdaságában. A nők „a Nemes Vármegye kenyerén és gyertyáin” kender és len gerebenelésére, fonásra, foltozásra, mosásra alkalmaztatnak a porkoláb feleségének gazdálkodásánál. A férfiak minden esztendőben új palánkot építettek a porkoláb házánál, kiásták és tisztították az árkokat, kertjét gondozták, sőt még a megyeháza moslékát is rabokkal szállíttatta saját disznai számára. Erre a bizottság annyit látott szükségesnek megjegyezni, „illendőbb lett volna” a megyeháza és a megyei cassa javára dolgoztatni.

²⁸ Eötvös: 1838. 26. p.

²⁹ Panasz Szala Egerszegi Porkoláb Koppányi József ellen. Zala Megyei Levéltár IV. 1. a. 1794. május 21.

A kiadott rabok évtizedeken át jelentős munkát végeztek magánházaknál. Ház körüli munkákra kért ki rabot 1833 nyarán³⁰ dr. Kegl Leopold sebész, Hegyi Ernő tiszteletes, Soó Ferencz gyógyszerárus, Hober Vince órás, Horváth Pál szabó, Stern Bernárd kereskedő, Veizl Izsák bakter, Riseinger József gyógyszerárus, de a foglalkoztatók között volt Horváth Vilmos uraság és Nemzetes Szala László esküdt is. Nem maradtak ki a házonnélvézők közül a tömlőc alkalmazottai sem: a hajdúk nevei rendre felbukkannak az igénybevételi rovatokban. A Farkas János várnagy által ellenjegyzett kimutatás szerint a legrövidebb rabmunka 1 nap volt, a leghosszabb a 19. A beszámolóban jelzett három és fél hónap alatt összesen 338 és fél napra kértek ki rabokat a megyei tömlőcből. A várnagnak írt „utalványok” a kérelmezők részére a vármegye egyes vezetőitől, így szolgabíráktól, táblabíráktól származtak, melyek arra jogositották a kérelmezőt, hogy például „ezen commissio mellett kérettetik várnagy úr Tettes Zalabéri Horváth Károlynak kaszáláshoz [...] Mai Napon Dél Utánra 8 rabb személyt ki küldetni”.³¹

Pest vármegye konyhásraboknak hívta a tisztviselők házához kiadott elítélteket, minthogy a munka fejben, bér gyanánt természetbeni ellátás, ételmezés járt a cselédmunkát önként vállaló, szegény sorsú fogvatartottaknak.³² A konyhásrabokkal nagyon sok probléma adódott. Neveletlenül viselkedtek, lerészegedtek, sőt, mint 1804-ben a közgyűlés megállapította, „mivel eddig egynémely megyébeli rabok szolgálat végett a városbeli magistratuális uraknak ki szoktak adatni és náluk állandókép lakának, megtörtént volna pedig, hogy gyakran elszöktek, az okra való nézve éjszaka által a tömlőcön kívül egy rab se maradjon. De ez csak éjszakára szól”.³³ Máskor is foglalkozott a konyhás rabok ügyével a vármegye. Kisgyűlés volt kénytelen intézkedni azért, mert „a tisztviselő urak konyháira kibocsájtani szokott rabok között oly rost fenyíték uralkodik, hogy azok, a szükséges fenyíték híján idejüket henyéléssel, sőt kicsapongó dorbézolással töltik”.³⁴ Mindezek ellenére a hatóságok költségkímélés okából nem egyszer kifejezetten ösztökélték a szegény, tehát rabtartását fedezni nem tudó foglyokat az ilyen házimunkákra.³⁵

Vas vármegyében hasonló problémák adódtak a konyhásrabokkal. Hegedűs Sándor ezért javasolja, hogy „semmi szín alatt senkinek konyhás rab vagy olyan ne engedtesék, a’ ki naphosszat valamely magányos háznál legyen”.³⁶ Hegedűs mint dolgozóintézeti aligazgató, korábban megyei főorvos szisztematikus büntetőrendszer megvalósításán munkálkodott, ami magától értetődően zárta ki az ilyen jellegű kivételező, s az esetleges javító hatásokat kizáró tradíciót. De hogy minden vizsgált megyében felbukkan a konyhásrab, az országos jelenlétét igazolja vissza. Ez az általános tradíció azonban semmiképpen sem mutat a fenyítőházi értelemben vett munkáltatás irányába.

³⁰ Feljegyzése azon Raboknak, mellyek a’ Tekintetes Nemes Vármegye Rendeléséhez képest 18 váltó krajczár napi bér mellett T. N. Vgye fogházából folyó 1833^{évi} esztendei július 15^{korai} fogva egészen October 31. napjáig munkára kiszolgáltatták. ZML IV. 10. b. Számadások F. 33. N° 544.

³¹ Feljegyzése azon Raboknak, mellyek a’ Tekintetes Nemes Vármegye Rendeléséhez képest 18 váltó krajczár napi bér mellett T. N. Vgye fogházából folyó 1833^{évi} esztendei július 15^{korai} fogva egészen October 31. napjáig munkára kiszolgáltatták. ZML IV. 10. b. F. 33. N° 544. 1833. szeptember 16.

³² Pest Megyei Levéltár IV. 1. b. 3978/1838

³³ PML IV. 1. b. 1395/1804.

³⁴ DOMBÓVÁRY Géza: *Fenyítő eljárás és büntetési rendszer a XIX. század első felében*. Budapest, Rényi Károly kiadása. 1906. 336. p.

³⁵ PML IV. 1. a. 5043/1841.

³⁶ HEGEDŰS: 1941. 29. p.

Az teljesen ésszerűnek tűnik, hogy a vármegyei közmunkákon nagy számban foglalkoztattak rabokat. (Dombóváry Géza értelmezésében a „köz” alatt a rendek a vármegyét, „közmunka” alatt pedig a vármegye javára végzett, a megyének jövedelmező munkát értettek.)³⁷ Ezért azután az is magától értetődik, hogy amikor az 1796. évi rabzندان után tilalmakat állított fel Zala vármegye, s javaslatba hozta az új rendszabályok kimunkálására választott „kirendeltség”, hogy „*Rabok semmi magán embereknek munkájára, még a Porkolábnak sem eresztesen ki*”, a megszorítást a közmunkára nem terjesztik ki. „*Egyedül csak köz munkára és akkor is soha tizenkettőnél több nem, és csak a könnyebb vétkű sentenziázatlan vagy kevesebb időkre sentenziázott rabok eresztesenek ki, legalább négy fegyveres hajdúk kísérése alatt.*”³⁸ Ez egyike a kibocsátható rabok differenciálására irányuló gondolkodás első felbukkanásainak. Korábban nem jelentett különösebb problémát az sem, ha haramiaságért, többrendbeli gyilkosságért halálbüntetést nyert elkövetőt kegyelemből tizenöt év kemény tömlőre változtatott büntéssel kiengedjenek magánházhoz munkára.

A közmunka a 19. századra a Pest megyei gyakorlatban súlyosabb bűncselekményekért, hosszabb (fél évnél nagyobb) időtartamban kiszabott ítéletek súlyosító eleme. Jellemző, hogy a fél évnél rövidebb rabságot „csak” folytonos elzárással és vassal súlyosították. A közmunka nyilvános helyeken végzett, többnyire építkezésekkel vagy takarítással kapcsolatos munkatevékenység volt, melybe beleértették a vármegyeháza és az egyéb hivatalos épületek karbantartására, tisztántartására vonatkozó munkákat is. Ameddig létezett, a kormányzat által üzemeltetett nyilvános munkáltatás is e körbe soroltatott, általában a legsúlyosabb cselekményekre értelmezve. Ilyennek számított a 18. század nyolcvanas éveiben igénybe vett hajóvontatás,³⁹ melyet a halálbüntetés helyébe állítottak, illetve a Béga-, illetve a Ferenc-csatorna építkezései,⁴⁰ ahová 1802-ig küldtek rabokat a törvényhatóságok.

1810. január 31-én Pest város átiratban kérte Pest vármegye rendjeit, hogy az időjárásra tekintettel küldjön rabokat az utcák takarítására. Ez a fajta munka nem volt ritka a közmunkák között: az utcák, utak söprése, árkok takarítása alkalmanként még női munkaerő igénybevételére is alkalmat adott.⁴¹ Pest megyében sokat emlegették a pesti Magyar Színház építkezését,⁴² melyen nagy számban vettek részt vármegyei rabok. Széchenyi fellépte és az országutak ügye iránti kampánya eredményeképpen a reformkor sikertörténete lett az útépitési munkálatokra szervezett rabmunka.⁴³

A házimunka (vagyis a vármegye épületeiben szervezett dolog) szervezése, illetve ellenőrzése Pest vármegyében a megyei kapitány hatáskörébe tartozott. Az enyhébbektől (lámpagyújtogatás, lépcsőházak, udvarok tisztántartása, hősöprés, kenyérsütés, meszelés) a terheesebeken át (szeméthyányás, vízfordás, favágás) a megalázóig (árnyék-szék-takarítás) a munka számos formája állt a kapitány rendelkezésére.⁴⁴

³⁷ DOMBÓVÁRY: 1906. 332. p.

³⁸ ZML IV.14. n. F 26. N° 64 1796. augusztus 17. 1021/55.

³⁹ Vö. MAASBURG, Friedrich, M: *Die Strafe des Schiffziehens in Oesterreich (1783–1790)*. Wien – Mainz, 1890. 15. p.

⁴⁰ VAJNA Károly: *Hazai régi büntetések*. I. Budapest, 1906, Nyomatott Lőrincz János „Univert” könyvnyomdájában. 543. p.

⁴¹ DOMBÓVÁRY: 1906. 332. p.

⁴² PML Közgyűlési iratok IV. 1. b. 590/1837, 5547/1837.

⁴³ PML Közgyűlési iratok IV. 1. b. 4025/1847.

⁴⁴ PML Közgyűlési iratok IV. 1. b. 1904/1811, 4509/1837, 2978/1838, 1107/1843, 3133/1824, 1553/1795, 599/1837 stb.

1826 tavaszán Zala vármegye döntése alapján megkezdődtek az előkészületek a lövői kőhid építkezéséhez. „Az új lövői kőhid építése Zala vármegye egyik legnagyobb reformkori építkezése volt, mind a felhasznált építési anyag, mind az igénybe vett munkaerőt, mind pedig a költségeket tekintve.”⁴⁵ A híd, mely 10 láb vastagságú hídfőkben végződött, 32 öl hosszú volt, s négy pilléren nyugodott, melyek egyenként 7 láb vastagságúak voltak. Az ötboltozatú híd építéséhez a megye igénybe vette a megyei tömlöc-ben fogva tartott rabok munkaerejét is. E célra külön tömlöcépületet emeltek Kolozsváron, mely 60 rab befogadására volt alkalmas. A magas kerítéssel körbekerített tömlöc-épülethez csatlakozott az örök, a mérnök és a megyei építésvezető szállása. Felépültek a konyhák és a szerszámok, alkatrészek tárolására szükséges raktárak vagy kamrák.⁴⁶ Az építési munkálatok öt esztendeig (1827–1831) tartottak és tavasztól késő ősziig folytak. Ez idő alatt a munkálatokhoz épített tömlöcöt folyamatosan feltöltve tartották, tehát 60 közmunkára ítelt rab tartózkodott a munkahelyen.⁴⁷ Az őrzésről, miután a vármegye katonaság kirendelésére vonatkozó kérésére elutasítón nyilatkoztak a felettes hatóságok, a megyei foglárók és a pandúrok gondoskodtak. Ez a tömlöc sajátos keveréke volt a fogháznak és a rabdolgoztató háznak. Kifejezetten a munka elvégzésére rendelt rabok elhelyezésére emelték, ugyanakkor annak berendezése nem lépett túl a szokásos tömlöc-funkciók biztosításán: a munka a falakon kívül zajlott. Mindenesetre ez a forma a magyeledülállóságában jellegzetes terméke a reformkori börtönügyi kísérleteknek.

3. Rabdolgoztató házak

A reformkor jellegzetes intézményei a rabdolgoztató házak. A részben praktikus okokból (foglalkoztatás, költségcsökkentés), részben eszmei indokból (fogházjavítás, tömlöc-korszerűsítés, filantrópia), kisebb mértékben, de nem tagadhatóan tudományos meggyőződésből (börtönügyi modernizáció) meginduló reformgondolkodás néhány helyen a kor haladó törekvéseinek megfelelő új büntetés-végrehajtási intézeteket hívott életre. Máshol a tömlöcjavító gondolatok képviselői a hagyományos börtön kiegészítésével kísérleteztek, s rabokat foglalkoztató műhelyek, üzemek létesítését érték el. Ezek közös megnevezése a reformkorban a rabdolgoztató ház.

A reformkori fejleményeket jól jelzi a Borsodi Rabdolgoztató Intézet létesítésére készült bizottmányi előterjesztés, mely az aradi, nógrádi és Tolna vármegyeibeli tapasztalatokat is feldolgozva foglalta össze a rabdolgoztató intézet előnyeit. A kiindulópont már meglehetősen világosan meghatározza az intézet jellegét: „a' tisztviselői Kar szorgos fáradásai mellett is, Rabjaink számát időnként inkább szaporodni, mint fogyni tapasztaljuk; 's ezeknek tsak tartásokra megkívántató költségek, a' szegény adózónép verejtékkel szerzett vagyonából egybegyűjtött pénztár terheit, esztendőnként 4000 's több conv. Forintokkal nevelik”.⁴⁸

⁴⁵ MOLNÁR András: *Zalalövő története. Az újkortól napjainkig*. Zalalövő, Zalalövő és Környéke Közéletért, Kultúrájáért, Környezetéért Alapítvány, 1998. 277. p.

⁴⁶ ZML IV. 1. b. 1826 N° 1157.sz.

⁴⁷ ZML IV. 1. b. 1826 N° 1698, 1827 N° 495, 1827 N° 1176, 1827 N° 1676, 1829 N° 969 stb.

⁴⁸ *Tekintetes, Nemes Borsod Vármegye közönsége által felállítani kívánt Rabdolgoztató-Intézet javallata szerkesztésére kiküldött Biztossági tudósítás, 'S a tiszteli Vármegyének 1834-dik Eszt. Bőjtelő hava 13-dikán tartatott Közgyűlésében e' tárgyban költi határozásai.* (Továbbiakban Borsod vármegyei Rabdolgoztató Intézet 1834) 3. p.

A rabdolgoztató ház tehát nem a csavargók elleni fellépés jegyében születik (mint a fenyítőház vagy a dologház), hanem a tartási költségek magasnak ítélt volta okán. Jellegzetes vonása ez a reformkori fogházügynek: a modern munkáltatási eszme nemcsak a fenyítőházi mozgalom oldalvizein terjedt, hanem racionális megfontolások okán, költségvetési egyensúlyt javító hatásától remélve finánciális enyhülést. „*Felszámolhatatlan az a' vesztesség, melyet a Köztársaság a' fogházakban munkátlan vesztelő rabok kézi-munkáinak elvesztése által szenved: sokszorozódik a vesztesség ott, hol a' munkás kezek által sanyarún egybegyűjtött pénzből kell a' köztársaság ezen heréit tartani, s nem lehet az adózó népnek kevesebb adója, annál, melyet az épen ötlet javaiban megkárosító gonosztevő tartására adózni kénytelen.*”⁴⁹ Ugyanerről tanúskodik a Gyulán, 1837-ben létesített vármegyei rabdolgoztató ház felállításáról hozott Békés vármegyei közgyűlési határozat, mely egyértelműen „*a rabok tartási költségek ötletéből*” származott.⁵⁰ A közel kétszáz rab tartásának terhe a vármegye szerint olyan tetemes, hogy valamiképpen gondoskodni kell legalább egy részének visszaszerzéséről. Ezt pedig a rabok dolgoztatásának útján látta lehetségesnek. A Jász-Kun Kerület rabdolgoztató házának egyik alapvető oka volt – miként az az indoklásból kiderült, hogy a rabok, akik a gonoszítottak végett „*több ízben fogságra kerülvén Közpénztárt is nevezetes költségekkel terhelni szokták*”, ha dolgoznának, munkájukból eredő jövedelmük révén enyhítenék a közösségre nehezedő terhet. Az intézet tehát vitathatatlanul a büntetőítéletek következtében a kerület tömlőceiben fogva tartott rabok munkáltatására szolgált.⁵¹

Az anyagi szempontok mellett halványan felvillant a borsodi anyagban a fogházjavítók néhány egyéb célja is, közöttük a tértlenség felszámolása. Ezt ugyan alapvetően azért tervezi alkalmazni a javaslat, hogy a fogvatartottak legalább a tartásukhoz szükséges költségeket megtermeljék, de elvitathatatlan a mellékcél megfogalmazása: „*a húzamosabb vagy rövidebb fogságra ítélt Raboskodók a' tömlőczi henye élettől elvonatattván, állandóul munkában tartassanak*”.⁵² Miként a Jász-Kun Kerület Közgyűlésének 1837. november 24-én rabdolgoztató intézet felállításáról rendelkező határozatában,⁵³ illetve a nádorhoz intézett beadványban olvasható: „*Hogy tehát ezek [...] a jó útra és erkölcsösségre téríttessenek, s a henyéléstől elszoktatván [...] foglalatoskodás által [...] arra nézve igen célszerűnek ítéltük egy dolgozó intézetek felállítását.*” Az 1838. január 19-én kelt nádori engedély alapján felépítették a rabdolgoztató házat.⁵⁴

A borsodi bizottmány tagjai azt is körvonalazták, hogy miért találják ezt igen fontosnak. A munkakerülő, „*'s tsak a' másoktól elragadott vagyonokból élő gonosztévőre nézve a' fogsági munkátlan élet nem büntetés, 's néki a' tömlőcz tsak gondnélküli nyugvó hely; ellenben az állandó dologban való tartás reá nézve [...] kegyetlen büntetés*”. Ebben a megfogalmazásban a feudális-rendi társadalomnak a pusztaság szabadságvesztés-büntetéséről vallott felfogása köszön vissza: a börtön önmagában nem büntetés a bűnözőnek, sőt „nyugvó hely”. Ahhoz, hogy a tömlőc valódi, kemény büntetéssé, a büntetési rendszer méltó elemévé váljék, annak súlyosbítására van szükség. Jelen esetben kemény munkavégzés által. Azt is várják a biztosság tagjai a munkabüntetéstől, hogy annak ha-

⁴⁹ Borsod vármegyei Rabdolgoztató Intézet 1834 3. p.

⁵⁰ SZABÓ Ferenc: *Dologház Gyulán 1837–1846*. Dankó Imre (szerk.): A gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 22. Gyula, 1961. 13. p.

⁵¹ Vö. Szolnok megyei Levéltár IV.1.a. 410/1840. 2357/1840.

⁵² Borsod vármegyei Rabdolgoztató Intézet 1834, 4. p.

⁵³ SZmL Közgy. Jkv. 183/1838.

⁵⁴ SZmL Közgy. Jkv. 410/1840.

tása alatt az elítélt „*magától is borzadt lelkiismeret*” útján rádöbben tetteinek súlyosságára és az őt jó útra vezényli majd. Alátámasztja e vélekedést a plánumnak a munkáltatás mikéntjére vonatkozó része. Ebben a szűrszövő szék felállítása mellett egy „*tapadás által forgatandó*” malomnak felállítását javasolják a biztosok.⁵⁵ A tapalom pedig a klasszikus fizikai igénybevétel haszon nélküli angol modelljeként vonult be a büntetés-végrehajtás történetébe.

Azt pedig, hogy a munka szerves eleme a büntetés-végrehajtásnak, tanúsítja a Pest megyei gyakorlat, hol a Fenyítő Törvényszék (táblabírák és egyéb tisztviselők) feladatává tették az arról való gondoskodást, hogy „*a' köz munkára ítélt rabok addig is, míg a' büntető rendszer' egyik legnagyobb hiánya, a' köz óhajtáshoz képest egy czélszerű Javitó Intézet' felállításával kipótolthatatik, mikép' foglalatoskodtassanak*”.⁵⁶ Ugyanakkor azt látjuk, hogy pusztán szabadságvesztés-büntetésre ítélt rabok kizárólag a megyeház takarításra, illetve a szobák fűtéséhez vágandó fa aprítására, kemence fűtésére voltak alkalmazhatók. Erről a megyei főkapitánynak kellett gondoskodnia. Vagyis a börtönben végzett munka eszméje egyelőre csupán teoretikusan jelent meg a majdani javítóintézet fogalomkörében. Nem becsülhetjük le azonban annak jelentőségét, hogy a kor testi büntetésekkel tetézett, súlyos munkával nehezített tömlőce helyén Pest megyében egy, a tiszta szabadságvesztés-büntetés irányába elmozduló intézeti modellel kísérleteznek.⁵⁷

1845. november 17-én prezentálta Nyáry Pál Pest vármegye közgyűlése előtt Nagy és Czettier vállalkozók ajánlatát, mely a dolgozóház létrehozásáig és a feltételek megteremtéséig a korábbi levéltár és fegyverszoba helyén kialakított munkatermekben fonó és szövómunka megszervezésére, gépek beszerzésére vonatkozott.⁵⁸ A szerződés nem csupán a munkáltatás megszervezését biztosította, de újabb lehetőséget nyújtott a rabokkal való foglalkozás átgondolására is. Ez pedig nem egyszerűen a munkára, az őrzésre és a mesterségbéli oktatásra terjedt ki, hanem az írás és olvasás tanítására, rabmunkabér fizetésére is. Ahogyan Pest vármegye büntetőrendszerének kutatója, Dombóváry Géza összegzőképpen fogalmazott: „*a Nagy-Czettner féle dologház fényesen bevált*”. A rabok szívesen dolgoztak, megszűnt a konyhásrab-rendszer. A rabdolgoztató intézetben fegyelem, tisztaság uralkodott, az intézetnek híre kel, s más vármegyék keresik meg a rabdolgoztató ház alapszabályának, tapasztalatainak átadására érdekében.⁵⁹

Az új intézetekkel kapcsolatban mindig jelentős kérdésként fogalmazódott meg az alapításhoz és a működtetéshez szükséges költségek előteremtése. Úgy tűnik (s ezt tapasztalhattuk az országos fenyítőház, a szempci Domus Correctoria alapításakor is), hogy a kormányzat nem akart vagy nem tudott jelentősebb összegekkel hozzájárulni a büntetés-végrehajtás modernizációjához. A központi intézet létrehozásakor magánadományra várt, a helyi (vármegyei, városi) házak ügyét pedig némi kincstári segélyezéssel mellett a törvényhatóságokra bízta. Nem véletlen, hogy a megyékben megindult nagy tervezetések alapvetően a pénzügyűjtés formáira vonatkoztak. Sáros vármegyében

⁵⁵ Borsod vármegyei Rabdolgoztató Intézet 1834, 5. p.

⁵⁶ NYÁRY PÁL: *Javallat Pest megye' közigazgatási rendszere iránt*. Készíté egy kebelbéli küldöttség, szerkeszté ~ megyei főjegyző. 1840, 16. p.

⁵⁷ NYÁRY: 1840. 103–104. p.

⁵⁸ PML IV. Megyei törvényhatóságok. A megyei törvényhatóságok iratai 1848-ig. 3. Pest-Pilis-Solt Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. a. Köz-és kisgyűlési jegyzőkönyvek. 1316/1845.

⁵⁹ DOMBÓVÁRY: 1906. 360. p.

kombinált formában, az adózó nép időleges terheként, „nemes lelkűek” kölcsönként és tőkekamatokból látták megoldhatónak a helyzetet, illetve a műhelyek megépülte és a rabok munkába állítása után a keresmény, illetve a majdani hátralékos rabtartási összegek behajtásával számoltak.⁶⁰ Komárom vármegyében az építés költségeire adományozást indítottak, majd jeles nemes asszonyok, mint Forray Julianna, Pázmondy Démesné, Ghyczy Rafaelné, Tege-Konkolyné, Ordódy Vinczéné védnöksége mellett táncmulatságot szerveztek és lottójátékot hirdettek.⁶¹ Különlegességként említendő meg, hogy a borsodi rabdolgoztató házat a vármegye nem megyei költségvetési finanszírozásban kívánta látni, hanem „*vármegye pártfogása alatt álló Részvényes (actionarius) társaság által*”.⁶²

Tolna vármegye rendjeit 1826 óta foglalkoztatta a tömlöccel egybekapcsolt rabdolgoztató intézet ügye, melyet azon tapasztalattal támogattak az előterjesztők, hogy bizonyított tény, a munkához jutott rabok közül sokkal kevesebben kerülnek vissza a börtönbe, mint a henyélők köréből.⁶³ 1829-ben a curialis ház melletti épület megvásárlásával⁶⁴ megtették a döntő lépést az intézet felállítására irányába, s valóban, 1830. július 13-án ünnepélyesen megnyitották a dolgoztató házat.⁶⁵ A világos, tágas, jól szellőztethető épület fűthető volt, az elhelyezés tehát megfelelt minden kívánalomnak. A munkatér-ekben 46 rab szűrőosztógyártással foglalkozott, mivel ezt találták a legolcsóbban realizálhatónak, a legkönnyebben megtanulhatónak s a leggyorsabban megtérülőnek a rendek.⁶⁶

A gazdálkodást állandó bizottmány ellenőrizte, mely negyedévenként rendre beszámolt a közgyűlésnek.⁶⁷ Néhány évvel később nyilván a többi megyéhez hasonló működtetési problémák adódhattak, mert a közgyűlés szorgalmazni kezdte az intézet haszonbérbe adását.⁶⁸ Ehhez részvénytársasági formába kívánta igazítani a rabdolgoztató házat. Minden erőfeszítések dacára a haszonbérbeadás nem sikerült, az rabdolgoztatóknak pedig jelentős hiánya támadt, melyet évről évre a házipénztárból fedeztek.⁶⁹ A vármegye úgy döntött, hogy ennek ellenére fenntartja a házat, mert az a rabok erkölcsi jobbítása irányába hat.⁷⁰

A szekszárdi intézetnek nagy híre kelt, vármegyék sora érdeklődött az eredmények iránt.⁷¹ A negyvenes évek fejleményei azonban nem a fejlesztés irányába hatottak. A fölöttébb megszorított rablétszám olyan elhelyezési gondokat involvált, melyet csak a rabdolgoztató intézet tömlöccé alakításával lehetett könnyen orvosolni, s a munkáltatást a fészerbe lehetett áttelepíteni.⁷²

⁶⁰ KAPY Eduárd: *Sáros megyei fogház. Századunk. 1839. 478. p.*

⁶¹ KÜLKEY Henrik: *A' t. n. Komárom vármegyében felállítandó javító-dologház' ügyében. Századunk. 1839. 2-3. p.*

⁶² Borsod vármegyei Rabdolgoztató Intézet 1834. 12. p.

⁶³ Tolna Megyei Levéltár IV. 1. b. 3/1830.

⁶⁴ TML IV. 1. b. 2293/1829.

⁶⁵ TML V/7. Csapó család iratai. 31. d. 1830.

⁶⁶ TML IV. 1. b. Vármegyeház építési iratai 1830. pall.19.

⁶⁷ TML IV. 1. b. . Vármegyeház építési iratai 1830. pall.19.

⁶⁸ TML IV. 1. b. 321/1836.

⁶⁹ TML IV. 1. b. 987/1836.

⁷⁰ TML IV. 1. b.274/1837.

⁷¹ TÓTH Bars: *A szekszárdi börtön 1825 és 1844 között.* In: Bódiné Beliznai Kinga (szerk.): *Tanulmányok a magyar börtönügy történetéből* Budapest, ELTE Magyar Állam- és Jogtörténeti tanszék (Jogtörténeti Értekezések 22.). 1998. 58. p.

⁷² TML IV. 1. b. 889/1844.

Békés vármegye rabdolgoztató házának jellemzője (nem kevéssé az olcsó rabmunkaerő kihasználása miatt) a kényszermunkajelleg, a rabok érdektelensége, szakképzetlensége, ebből következően a munka és a termék alacsony színvonala, értékesítési nehézségek, a bérlőrendszer problémái, az iparosokkal kialakuló konfliktusok. Ennek megfelelően Szabó Ferenc a „rabdolgoztató ház” kifejezés mellett teszi le a voksot. A dologház fogalmát ő tehát alapvetően a börtönmunkáltatás irányában orientálja.⁷³

A Gyulán létesített rabdolgoztató ház társadalmi háttere alapvetően a rabköltségek mérséklése okán érdemel figyelmet. A vármegye tömlőcében 1836-ban 186 rabot őriztek. Ezek tartási költsége negyven–nyolcvan forint között mozgott. Ezért is vetődött föl az 1836. október 27-i megyei közgyűlésben „a rabok tartási költségek ötletébül” származó dolgoztató ház gondolata.⁷⁴ Emellett – jelleget tekintve – fontosnak tartotta a közgyűlés leszögezni, hogy „*olyan fékintézetté váljon, melly a foglyok jelenleg úgy szólnán napirenden lévő erkölcsi nagyobb elromlásoknak elejét vévén [...] eszközölni képes [...]*”. Az intézet tehát teljes egészében a büntetés-végrehajtás zónájába esik.

A gyulai ház elhelyezése szerencsésnek mondható. Az alapításkor éppen megürülő megyei fegyvertár épülete, a siralomház és az ispotály valamint az ún. Nemesek Házából egy nagy munkaterem volt kialakítható, vagyis nem volt szükség külön épület emelésére, beruházásra. A gyulai rabdolgoztató házban 1842-ig zsákszövással foglalatostkódtak, azután vékony vásznat állítottak elő. Érdekes vonása a magyar ipartörténetnek, hogy elmaradtak a Nyugaton oly sokszor emlegetett konfliktusok a helyi iparosokkal, ugyanis a környező városokban egyáltalán nem volt konkurenciája a vászonkészítésnek. A házban 1215 rab dolgozott folyamatosan, közöttük több szakember is, mint például 1840-ben, amikor is a rabok között öt takácsot is regisztráltak.⁷⁵ A ház felszereltségéről annyit tudósítanak a források, hogy három szövőszék működött az üzemben. A munkaidő hajnaltól sötétedésig tartott.

A problémák nem is annyira a jövedelmezőséggel voltak kapcsolatosak, mint inkább azzal, hogy a növekvő bűnözés (vagy a bíróság növekvő szigora) miatt megemelkedett a rablétszám. 1846-ban az alispán jelezte, hogy a börtön befogadóképességét növelni kell. Azt azonban nem az épület kibővítésével, hanem a meglévő újracsatolásával érték el. A rabdolgoztató házat félbevágták, elfalazták, s így a befogadóképességet 30 fővel megnövelték, a munkáltatás terepe viszont leszűkült. 1847-ben veszélyes gonosztevőket őriztek főként az épületben, s a fonással felhagytak. 1847-ben 23 „vérengző”, 19 néplázító és 16 nagyobb „fokozatú” tolvaj került a házba.⁷⁶ Így a munkáltatás elsorvadt, s a börtönt ismét a büntetés-végrehajtás régi módja uralta.

Arad vármegye dolgozóházát 1821-ben alapították,⁷⁷ s hamarosan országos hírnévre emelkedett. Több megye a házak alapításakor deputációkat menesztett Aradra, a működő ház vizsgálatára. Így tett például a gyulai házat alapító Békés vármegyei közgyűlés is. De Csanád vármegye is megkérte az intézet működésére vonatkozó iratokat.⁷⁸

⁷³ SZABÓ: 1961. 5. p.

⁷⁴ SZABÓ: 1961. 13. p.

⁷⁵ SZABÓ: 1961. 15. p.

⁷⁶ SZABÓ: 1961. 19. p.

⁷⁷ DANKÓ János: Fogházi dolgozó intézet Aradvármegyében. *Tudományos Gyűjtemény*, (XV.) III. k. 1831, 47. p. illetve MÉREI Gyula: *Magyar iparfejlődés 1790–1848*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, Közzoktatási Kiadó, 1951. 52. p.

⁷⁸ SZABÓ: 1961. 22. p.

Az aradi rabdolgoztató házat a régi börtön egy részének átalakításával létesítették, tehát az intézet is a börtönön belül létesült, a büntetés-végrehajtás részeként.⁷⁹ Nem kiegészítő, csatolt intézményként tehát, mint számos más kortársa, ahová kiadták munkára vagy kivitték dolgoztatni a rabokat.⁸⁰ A kortársak leírják az aradi házról, hogy igen jól szervezett és eredményes intézet. Felszereltsége és a munka minősége alapján egyértelműen manufaktúrának tekinthető. 11 órányi munkát végeznek a bennlakók, melyért ellenértéket bérben nem kapnak. Hetente négyszer jutott meleg étel. A megtermelt áruk (szövőtt, font termékek) egy része a megyei hajdúság ellátására szolgált, így a felvevőpiacnak volt egy biztos szegmense. A többit eladták.⁸¹

A Jász-Kun Kerület közgyűlési határozatának indoklása a henyelés elleni fellépés mellett a bevétel lehetséges megeremtését nyomatékosította. A rabok ugyanis, akik a gonosztettek végett „*több ízben fogságra kerülvén Közpénztárt is nevezetes költségekkel terhelni szokták*”, munkáltatásuk hasznos lehet a közösségre nézve. Aligha kétséges tehát, hogy az intézet a büntetőítéletek következtében a kerület tömlőceiben fogva tartott rabok munkáltatására szolgált, nem pedig a dologházak szegénygondozó válfajának meghonosítására. A ház két nagy munkatermet, két raktárt, egy kápolnát, egy konyhát tudhatott magáénak. A rabok kilenc börtönhelyiségben lettek elhelyezve. A munkatermekben, egy időben 60 rab dolgozhatott. Az intézethez tartozott még egy száraz malom. A munka „csapó mesterség” volt, melynek keretében pokrócot és szűrposztót készítettek a rabok. 1842-től, pokrócgyártás ráfizetéses mivolta miatt, az óbudai katonai ruha bizottmánnyal kötöttek szerződést halina posztószállításra. Ez nyereséggé tette a rabüzemet. „*Szellemi hatását illetőleg, a dologház oly jótékonyan hatott a hatósági elítéltekre, hogy alig fordult pár eset elő, melyben az egyszer dologházra ítélt rab ismét oda került volna vissza, míg a rendes fogságra ítélt rabok közt a visszakerülés igen gyakori volt.*”⁸²

Csanád vármegye ugyan többször is tárgyalt rabdolgoztató ház felállításáról, s megkérte az aradi intézet leírását és üzemeltetési adatait is, az ügy azonban elakadt. A tetemes költségek, melyek az alapítással jártak volna, megakasztották a terv megvalósítását. Se hely, se kezdőtőke nem állt rendelkezésre (bár vállalkozókat letek volna az ügühöz), így végül is Csanádban csak tárgyaltak a házról.⁸³

Csongrád vármegye dolgozóházát 1842-ben alapították vármegyei közgyűlési határozattal, de csupán 1847-ben nyitották meg. A megyeház udvarán álló faszínben rendezték be, a munka gyékényfonás volt (ez a megyében amúgy eladható s egyben népszerű tevékenység volt). 1850. júliusában szűnt meg.⁸⁴

Vas vármegye rabdolgoztató házát 1838. május 26-án nyitották meg,⁸⁵ miután 1838. április 23-án a vármegye közgyűlése együtt tárgyalván az intézet üzemeltetésére vonatkozó két dokumentumot,⁸⁶ elfogadta azokat a működés alapjául. Mint fentebb, a vármegyei tömlőc megújítása kapcsán már láttuk, a rabdolgoztató intézet műhelyeit a börtön-

⁷⁹ DANKÓ: 1831. 45. p.

⁸⁰ MÉREI: 1951. 52. p.

⁸¹ DANKÓ: 1831. 45. p.

⁸² PALUGYAI Imre: *Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása. Hivatalos úton nyert adatokból. III. Jász-kun kerületek s külső Szolnok vármegye leírása.* Pest, Heckenast Gusztáv sajtója., 1854. 48. p.

⁸³ SZABÓ: 1961. 45. p.

⁸⁴ SZABÓ: 1961. 23. p.

⁸⁵ HEGEDŰS: 1841. 47. p.

⁸⁶ 1836. július 4. Alapvélemény a' dolgozó intézet szerkezetéről és 1837. február 27. Pótló vélemény a' dolgozó intézet megkezdéséről. HEGEDŰS: 1841. 7., 36. p.

ház szerves részeként alakították ki. Az újonnan emelendő épület földszintjén csizmadia- és kovácsműhelyt, gyapjúfestő helyet, az első emeletén három nagy, egymásba nyíló dolgozótermet tervezett Hegedűs doktor, s az épülethez tartozó udvaron állott színből is műhelyt alakított ki, ahol padlómetasztók, faragók és kádárok, valamint a fejük fölött az esztergályosok munkálkodtak. A börtönház tervéből látható, hogy olyan szervesen beleépítette a különböző munkahelyeket a tervező Hegedűs Sándor, hogy csak nagy költségekkel lehetett volna visszaalakítani ezt a konstrukciót.⁸⁷

Hegedűs Sándor sokkal többet tett az Alapvélemény megfogalmazásakor, mint hogy csupán egy dolgozóintézet szerkezetéről való elmékedéseit foglalta volna össze. A munkáltatás összefogó feladatát fókuszpontként használva, arról értekezett a nemes vármegye közgyűlése előtt, vajon mi a büntetés és a szabadságvesztés célja, a vármegyei praxis általában és a Vas vármegyei mennyiben felel meg ezen tétélezéseknek, mit vehetünk át Nyugat haladó eszméiből, s ez után került csak sor a dolgozóház működésére és a személyzet optimális kialakításának kérdéseire.⁸⁸ Ebben az elemzésben bőven belefért a bírálat, a tömlöcrendszer kritikája, az elmarasztaló értékelés a fennálló rendszerről. Ennek ellenpólusán pedig felvázolta a jövő börtönét. „*A' köz tapasztalás szerint a' jobbításnak főelve az, hogy megbukott szerencsétlen ember társainak nappal kézi munkával foglalatoskodjanak.*” Egyenesen addig jut el, hogy a munkáltatás a tömlöcöt javítóintézetekké teszi.

Hegedűs alaposan kidolgozott végrehajtási tervvel rendelkezett, mely szerinte biztosította, hogy a szűrőosztálytartás, a posztótermelés, a pokróckészítés és a fafaragások, famunkák bevétele messze fedezi a személyzet (őrök és mesterek) bérének, a szerszámok, a nyersanyag árának, a rabtartás, sőt a raboknak elbocsátásukkor adott munkajövedelem egy részének fedezetét.⁸⁹ Az 1838. november 5-én a közgyűlésnek benyújtott beszámoló töretlenül optimista hangulatú, de már fölhívja a figyelmet arra, hogy „*nem csak pénzbeli hasznot hajtand, hanem morális hasznot is, a' miről kiki magát az intézetben meg győzheti.*”⁹⁰ A fogalmazás némi bizonytalanságot árul el a sikerességről, ami lassan negatív bizonyosságba fordul át. Az eredetileg részvénytársasági formában működtetni tervezett üzem ekkor már házi kezelésben működik, s a nyersanyagban fekvő kiadásait levonva, néhány száz forintos nyereséget is tekintetbe véve, a vármegyéhez folyamodott, hogy a házi pénztár terhére a rabdolgoztató intézet segítsék meg. Ami viszont minden kétely nélkül álló: a dolgozóházat megszervezték, beindították, az nem túl gazdaságosan, de működött, s abban a második esztendőben már 64-en rendszeresen dolgoztak. Ha túl nagy nyeresége nem is volt az intézetnek, de legalább a dolgozó rabok rabtartására nem kellett áldozni.⁹¹

A rabdolgoztató házak megjelenése a magyar tömlöcügy fejlődésében határozott lépés volt a korszerű börtönügy megteremtése felé. A munkáltatás kérdése ugyanis számos olyan problémát vetett fel, mely érintette mind a fogva tartás filozófiáját, mind pedig a végrehajtási rezsimit. Ugyan a cél legtöbbször a rabköltség mérséklése volt, nem lehetett megkerülni jó néhány kérdést, mint például a cél problémáját sem. Eddig ilyenekről a vármegye nem gondolkodott, most témává vált a büntetés célja a közgyűléseken, előterjesztéseket vitattak meg a rendek, kísérletekre, tervekre adtak utasításokat. S

⁸⁷ HEGEDŰS: 1841. 4–6. p.

⁸⁸ HEGEDŰS: 1841. 8. p.

⁸⁹ HEGEDŰS: 1841. 37. p.

⁹⁰ HEGEDŰS: 1841. 49. p.

⁹¹ HEGEDŰS: 1841. 69. p.

ismerve a reformkor politikai struktúráját (mely az országgyűlések polémiáinak és reformmozgalmainak munícióját a vármegyékben halmozta fel, rendszerezte és készítette fel követőit a harcokra), állítható, hogy a rabdolgoztató házak tapasztalatai az 1843–44. évi országgyűlés büntetői programjának egyik témáját alapozták meg.

BARNA MEZEY

LABOUR-MODELLS OF THE PENAL INSTITUTION
IN THE REFORM ERA

(Summary)

In the 18th century the main characteristic of the Hungarian prison movement was to have practice, but not theory. Even if the prison itself was found in some theoretical work of the feudal law (as an existing sanction, but mainly against poor people), it was not an integral part of the detention's theory. This fact didn't change even after the open of the national scale prison, the *Domus Correctoria* in 1772, which was based on the Austrian prison model. The - especially law enforcement-oriented - thoughts concerning poverty didn't cross the margins of local scale. In Hungary, the counties, the manors with privilege of death penalty and the cities had prisons, which mostly hold a mixed function, and were undifferentiated guarding places: real medieval 'holes'.

In the first half of the 19th century the liberal political reforms launched a prison corrective movement with the renewal of prisons as their main objective. The idea of the work of the prisoners was part of this movement. The unsuccessful story of *Domus Correctoria* finished the adoption of the Netherlandish model in the Hungarian prison history. The occasionally used external work in prisons was not compatible with the new ideas, so the idea of inner work inside the closed institutes came to the front. The inadequacy of the prisons didn't support the institutionalizing of working, but it favoured the establishment of so-called Prisoner Work Houses.

The appearance of those Prisoner Work Houses in Hungary was a firm step towards the modern prison. The working issue raised many problems, which affected both the detention philosophy, as well as the enforcement regime. Although the goal in most cases was the reduction of the prices, it was not possible to circumvent a number of issues, such as the the goal of the whole idea of imprisonment. So far, the authorities were not thinking about that, now the goal of penalty itself came to the front. Lots of plans were discussed at the general meetings of counties and orders were given for different corrective plans. And knowing the political structure of the given time (where the foundations of national debates and reform movements were based in the counties), we could claim that the experience of the Prisoner Work Houses substantiated one of the major issues of the legendary prison program of the diet in 1843/44.